

Moeten wij verwilderde dieren aan hun lot overlaten? Moeten we een gewonde koe niet verzorgen, of in extreme winters de dieren niet bijvoeren? Deze en andere vragen komen op nu natuurbeheerders verwilderde runderen en paarden gebruiken om te voorkomen dat natuurgebieden verbossen. Daar is iets voor te zeggen: we zorgen dan goed voor de individuele dieren. Maar er is ook iets op tegen. De dieren zouden wel eens minder in staat kunnen zijn zich zelf te bedruipen, want je verzwakt de soort misschien. Dat willen we ook niet, zo bleek uit eerder onderzoek. Het liefst willen we dat dieren wild kunnen leven. Maar wat betekent dat? Niet bijvoeren? Niet inenten tegen ziekten? Beheerders vroegen zich af wat ze aanmoesten met zo'n vage aanwijzing. Daarom gingen de etholoog dr. Paul Koene en de filosoof dr. Bart Gremmen na hoe natuurbeheerders dat 'wild laten leven' kunnen invullen. Ze deden hun onderzoek in het kader van het NWO-stimuleringsprogramma Ethiek & Beleid.

Beheerders mogen harder zijn voor grote grazers

Een rottend kadaver van een Heckrund
(Foto: Hans Kampf, Soest)

“Die paarden mogen wel eens geborsteld worden. Hun haar zit in de war,” klagden bezoekers van de Millingerwaard regelmatig. En dat de hengsten elkaar soms schoppen, vinden ze ook maar niks. De reactie is logisch: de mensen kennen paarden van boerderij en manege, waar ze er uit zien om door een ringetje te halen. Veel meisjes koesteren er een eigen verzorgpony.

Niet gerealiseerd

Maar de paarden in gebieden als de Millingerwaard en de Oostvaardersplassen moeten daar verwilderen. “Toen Staatsbosbeheer besloot om grote grazers in de natuur uit te zetten, had men zich niet gerealiseerd dat daar ethische problemen over zouden ontstaan,” zegt dr. Paul Koene, etholoog aan de Wageningen Universiteit. “Wilde dieren laat je met rust, huisdieren verzorg je. Hoe ga je dan om met dieren die van oorsprong landbouwhuisdieren zijn, maar nu een zelfstandig leven leiden?” Samen met filosoof dr. Bart Gremmen, ook van de

Wageningen Universiteit, zocht hij een antwoord daarop in het kader van het NWO-stimuleringsprogramma Ethiek & Beleid. Ze publiceerden onlangs het rapport “Wildheid gewogen. Samenspel van ethologie en ethiek bij de-domesticatie van grote grazers”.

Al bijna twintig jaar houden dieren de vegetatie in Nederlandse natuurgebieden kort. In 1984 verschenen de eerste Heckrunderen en Koniks in de Oostvaardersplassen (konik is Pools voor klein paard). Ook elders grazen deze dieren, evenals Schotse hooglanders en Gallowayrunderen. “Eerst dienden ze als maaimachines. Later wilden natuurbeheerders complete ecosystemen op de kaart zetten. Daar horen grote grazers bij en omdat die hier van nature niet meer voorkomen, zetten zij voormalige landbouwhuisdieren in,” schrijven Koene en Gremmen.

Twee kampen

Dat was een nieuwe vorm van natuurbeheer, waarmee Nederland voorop liep.

Schotse hooglanders voorkomen dat de hei verbost doordat ze de jonge zaailingen weggrazen.

(Foto: Hans Kampf, Soest)

respectievelijk tarpan en oeros. “Men nam aan dat runderen en paarden die de vrijheid krijgen na verloop van tijd weer hetzelfde worden als hun voorouders,” zegt Koene. “Maar dat is nog maar de vraag. Het proces waarbij die dieren zich losmaken van de mens, de de-domesticatie, lijkt het omgekeerde van de domesticatie. Maar of de dieren hun oorspronkelijke eigenschappen terug kunnen krijgen, hangt af van wat er tijdens de domesticatie veranderd is.” Indertijd zijn wilde dieren allereerst tam

Nieuwe wilde dieren kunnen ontstaan

Maar al gauw kwamen er vragen op. Moeten de dieren 's winters worden bijgevoerd? Moet er een dierenarts komen als er beesten ziek zijn? Moeten beheerders een dier verzorgen dat zich aan het prikkeldraad verwond heeft? Kunnen dode dieren blijven liggen? Wat moet er gebeuren als het aantal dieren te groot wordt; Is afschieten een oplossing? “Er ontstonden meteen twee kampen,” vertelt Gremmen. “Voor het ene stond het welzijn van de individuele dieren centraal, zoals dat ook bij gehouden dieren het geval is. Die dierethische visie hadden bijvoorbeeld bezoekers en de boeren in de omgeving. Het andere kamp vond dat een ecosysteem zelfstandig moet draaien, dus dat je er vanaf moet blijven. Die eco-ethische visie zag je bij veel natuurbeheerders. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij vond het moeilijk een keuze te maken.” In een eerder NWO-project, “Goede tijden, slechte tijden”, hebben ethici deze tegenstelling overbrugd. Beide kampen, zeiden ze, delen het respect voor de

wildheid van dieren. In geval van uitgezette grazers gaat het dan om hun potentiële wildheid. Het individuele dier is het best af als het een zelfstandig leven kan leiden, vinden ook mensen met een dierethische blik. “Zo waren we ethisch gezien een stap verder,” zegt Gremmen. “Maar in de praktijk kunnen beleidsmakers en natuurbeheerders daar niet goed mee uit de voeten. Want wat houdt het begrip wildheid eigenlijk in? Wanneer is een dier wild genoeg om zichzelf te kunnen bedruipen? En hoe krijg je een dier zover? En zijn Heckrunderen, Koniks en andere grazers echt wild of niet? We hadden biologen nodig om dat te bepalen.”

Plaag

Het zijn natuurlijk geen dressuurpaarden of dikbilkoeien die beheerders uitkiezen voor natuurgebieden, maar rassen met minder buitenissige eigenschappen. Koniks en Heckrunderen zijn zelfs met zorg gefokt op het veronderstelde uiterlijk van hun wilde, uitgestorven voorouders,

en hanteerbaar geworden of gemaakt. Ze wendden aan het contact met mensen, werden beschermd tegen roofdieren, parasieten en ziekten, kregen ander voedsel en verloren hun vrijheid. De mens plaatste zich in hun sociale leven. Zo veranderden eigenschappen die te maken hebben met voedsel zoeken seksueel gedrag, sociaal gedrag en communicatie. Later gingen mensen selecteren op nuttige eigenschappen als hoge melkgift bij koeien.

“Een deel van die veranderingen zal genetisch zijn vastgelegd,” zegt Koene. “Het ligt niet voor de hand dat die bij de-domesticatie weer precies teruggedraaien.” Dat we de oorspronkelijke oerdieren terugkrijgen zoals ze ooit waren, is dus niet zeker. Het kan ook gebeuren, dat er nieuwe wilde dieren ontstaan. Tenminste, als ze in het wild kunnen overleven. Want ook dat is niet gezegd. Dat blijkt pas als ze hun vrijheid krijgen. Sommige hondenrassen, bijvoorbeeld de dingo in Australië, kunnen zich goed handhaven, maar andere rassen, zoals chihuahua's,

*Twee lynxen rusten lui op een tak
(Foto: D. Usher / Foto Natura)*

blijken zich in het wild niet te kunnen voortplanten.

Paarden en runderen redden zich prima. Op veel plaatsen in de wereld zijn ze ontsnapt en verwilderd – en vervolgens vaak een plaag geworden. Ze eten landbouwgewassen of bedreigen zeldzame planten en dieren. Bekend zijn de mustangs in Amerika (afstammelingen van Spaanse paarden), de Brumbies (paarden) in Australië, de Kaimanawa-pony's in Nieuw Zeeland, de Chillingham-runderen in Engeland, de Pantaneiro-runderen in Brazilië en de Mostrenca-runderen in Spanje.

Ook in Nederlandse natuurgebieden doen

Paarden switchen vrij gemakkelijk

de dieren het uitstekend. In de Oostvaardersplassen kregen 34 runderen en 18 paarden de vrijheid. Nu lopen er 650 runderen en 680 paarden. “De dieren blijken zelfredzaam te zijn: ze overleven en planten zich voort,” zegt Koene. “In zoverre is het uitzetten succesvol geweest. Maar ik wil nog niet meteen van wilde dieren spreken. Zelfredzaamheid is daarvoor een vereiste, maar niet voldoende. Dieren zijn pas wild geworden, als ze zich natuurlijk gedragen. Dat wil zeggen dat ze onafhankelijk van de mens geworden zijn, dat ze een plaats in het ecosysteem gevonden hebben en dat er een sociale structuur is ontstaan.”

Vrijgezellen

Koene wilde achterhalen of koeien en paarden – na eeuwenlange kunstmatige selectie door de mens en de bijbehorende veranderingen in foeragegedrag, seksueel gedrag, sociaal gedrag en communicatie – nog de mogelijkheid in zich hebben om, helemaal los van mensen, een natuurlijk gedragspatroon te ontwikkelen. “Gedragsbiologen hebben tot nu toe

weinig aandacht gehad voor verwilderde runder- en paardenpopulaties,” zegt hij. “Pas de laatste tijd verschijnt er wat literatuur over.” Dus pakte Koene zijn koffers en zocht verwilderde dieren op. De meeste paarden, zag hij, gedragen zich natuurlijk. Een goed voorbeeld zijn de mustangs in Nevada. “Ze zijn zeer alert, zeer goed georganiseerd en gedragen zich zeer doelgericht,” rapporteert Koene. “Hun bewegingen zijn zeer synchroon. De paarden zien er gezond uit, terwijl er geen groen te ontdekken valt. Omdat mensen nog wel eens dieren wegvangen, zijn de paarden schuw en totaal onafhankelijk geworden.” In Mongolië zijn Przewalskipaarden teruggezet in de natuur. Deze dieren, die genetisch verschillen van andere paarden, hebben jarenlang alleen in dierentuinen geleefd. Ook zij gedragen zich natuurlijk als ze weer in hun oorspronkelijk leefgebied zijn. De meeste groepen houden afstand tot mensen. Koene: “Ik zag maar een enkele groep die in de buurt bleef en zelfs schaduw zocht bij een verlaten schuurtje in plaats van de hitte te

ontvluchten door de bergen in te gaan.” Alle verwilderde paardenpopulaties hebben een vergelijkbare sociale structuur. Meestal zijn er stabiele harems, groepen met één hengst en meerdere merries met hun veulens, en groepen van vrijgezelle hengsten die minder vast van samenstelling zijn. De hengstengroepen zijn wat mobieler. Maar de organisatie is flexibel: afhankelijk van bijvoorbeeld de plaatsen waar voedsel en water te vinden is, komen er harems met meerdere hengsten voor, groepen met een merrie aan het hoofd en soms kudden, waarbinnen dan weer harems te herkennen zijn. Dit vaste patroon wijst er op dat paarden die door mensen gehouden zijn geweest niet alleen de mogelijkheid van natuurlijk gedrag in zich hebben, maar dat hun gedrag bovendien lijkt op dat van hun wilde voorouders. “Kennelijk gaat domesticatie van paarden niet samen met grote genetische veranderingen. Indianen gebruikten dat fenomeen. Als ze paarden wilden hebben, vingen ze mustangs en temden die. Hadden ze paarden over, dan lieten ze er weer een aantal vrij. De paarden switchen vrij gemakkelijk. Tegenwoordig vangt men mustangs weg om ze als rijpaard te verkopen. Het temmen lukt overigens niet altijd; veel dieren belanden tenslotte in Canadese slachthuizen.”

Succesvol

Van runderen kwam Koene minder te weten. Verwilderde groepen zijn zo succesvol, dat ze bestreden worden. Zo is bijvoorbeeld de populatie van zeventigduizend waterbuffels in een deel van het Braziliaanse Amazonegebied zo'n bedreiging voor de inheemse flora en fauna, dat men besloten heeft om te proberen de hele populatie te doden. Zo gaat het elders ook. Er zijn weinig verwilderde runderpopulaties die met rust gelaten worden en de kans krijgen een natuurlijk gedragspatroon te ontwikkelen. Gedragsstudies zijn er al helemaal niet. "De mooiste populatie wereldwijd zijn eigenlijk de Nederlandse Heckrunderen," zegt Koene. "Uit het feit dat verwilderde runderen overal zo succesvol zijn, kun je afleiden dat ze onafhankelijk van mensen kunnen zijn. Of ze zich in vrijheid precies zo gaan gedragen als hun wilde voorouders, zullen we nooit weten." Voor zover runderen ongestoord blijven, leven ze in kudden van zowel koeien als stieren, met daarin subgroepen van ongeveer twintig dieren. Daarnaast zijn er groepen van alleen stieren die, in tegenstelling tot de kudden,

een hiërarchische structuur hebben. En er zijn nog wat alleenstaande stieren.

Begeleiding

Je kunt er op rekenen dat grote grazers nog een behoorlijke potentie voor wild gedrag in zich hebben, is uiteindelijk de boodschap van Koene. Voor paarden is dat zo goed als zeker, voor runderen waarschijnlijk.

Zo ligt de bal bij de ethiek. Want als de dieren worden uitgezet, hangt het van de omgeving af of het in potentie aanwezige wilde gedrag er helemaal uitkomt. En dat maken mensen uit. Moeten dieren hun natuurlijke waakzaamheid voor roofdieren behouden of terugkrijgen? Dan moeten die roofdieren er ook zijn. Moeten dieren op eigen kracht in elk seizoen de beste

beheerders niet ingrijpen als overbevolking dreigt. Moeten de dieren leren welke planten giftig zijn of welk gedrag gevaarlijk is? Dan is het nuttig om zieke, gewonde en stervende dieren in de groep te laten. "Achteraf gezien is de overheid te naïef geweest met het loslaten van grote grazers," zegt Gremmen. "Het is te gemakkelijk om ze uit hun stal te halen, naar buiten te brengen, aan hun lot over te laten en dan te verwachten dat het wilde dieren gaan worden."

Voortaan moet allereerst duidelijk gemaakt worden wat de bedoeling is. Volledig natuurlijk gedrag zit er in Nederland niet in, want de overheid zal niet de stap zetten om wolven en lynxen te introduceren en alle hekken rond natuurgebieden weg te halen.

Gewonde dieren in de groep laten

voedselplekken opzoeken? Dan mogen ze geen hekken op hun weg vinden. Moet hun aantal op natuurlijke wijze gereguleerd worden? Dan mogen

*Schotse Hooglanders laven zich in een bospoel in de Imbosch.
(Foto: Hans Kampf, Soest)*

*Konikpaarden in de Oosvaardersplassen hebben iets uit te vechten.
(Foto: Hans Kampf, Soest)*

Binnen de grenzen van wat wel mogelijk of gewenst is, moeten natuurbeheerders er op toezien dat de dieren zelfredzaam en onafhankelijk worden, en omgeving en beheer zonodig aanpassen. “De-domesticatie is door mensen begeleide verwildering, een proces dat meerdere generaties beslaat,” zegt Koene. Hoe zit het nu met de zorg voor de individuele dieren? “Het idee dat je óf een dierethisch óf een eco-ethisch uitgangspunt moet kiezen, hebben we verlaten,” zegt Gremmen. “Er zijn ook gradaties tussen die uitersten mogelijk. Je kunt dieren helemaal verzorgen, je kunt ze

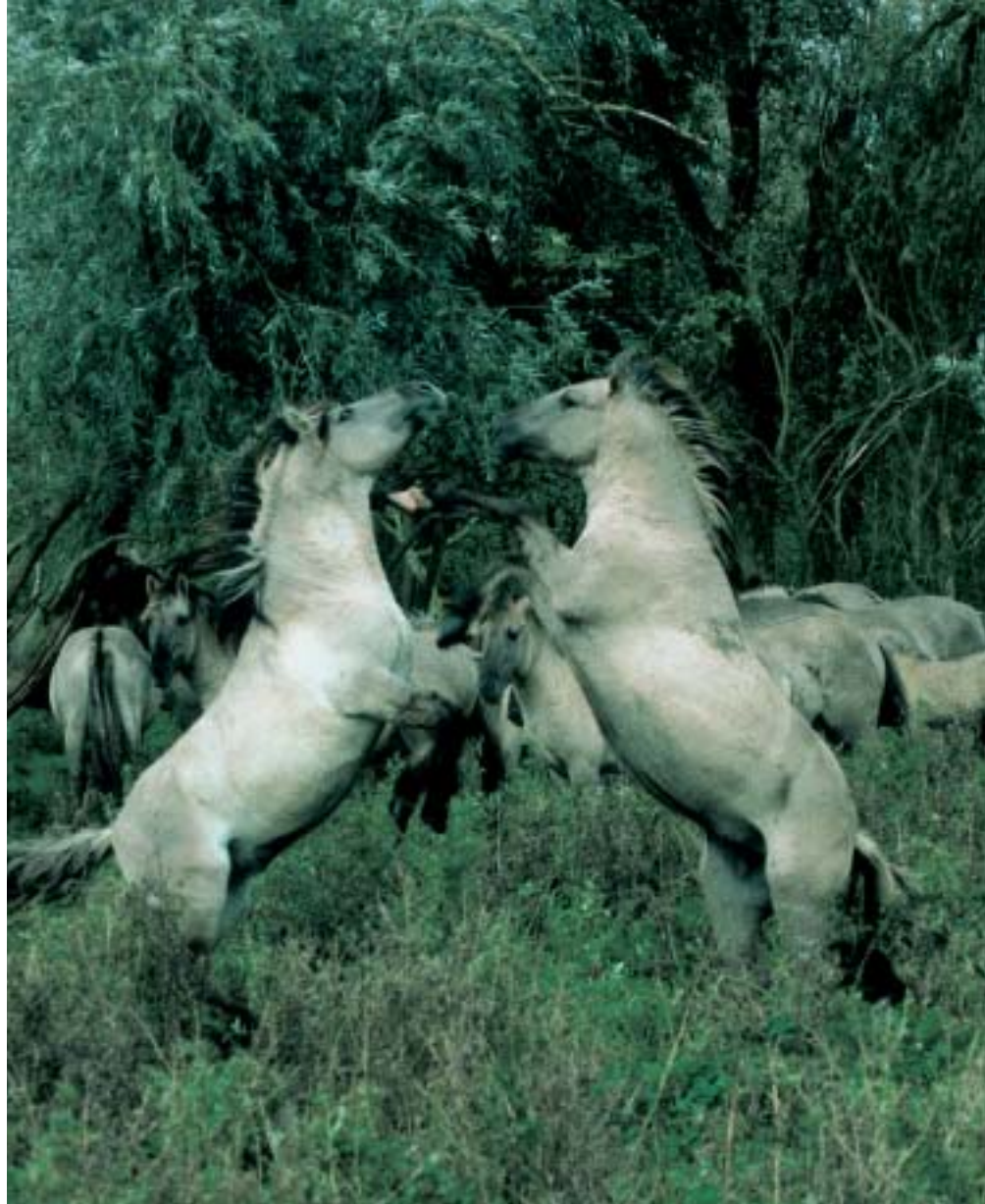
Zo min mogelijk mee bemoeien

ook in geval van nood wat steun geven. Hoe je met uitgezette grote grazers omgaat, hangt af van hoe wild de dieren zijn. Eerst zijn het gehouden dieren, dan komt er een overgangsfase en uiteindelijk zijn ze meer of minder wild, afhankelijk van de omgeving die we bieden.”

Voor zover de dieren niet helemaal wild zijn of worden, blijft een zorgplicht gelden. Omgekeerd: hoe wilder ze zijn, hoe meer je ervan af moet blijven. Een vooral dierethische benadering maakt plaats voor een meer eco-ethische. De auteurs besluiten: “We moeten ons zo min mogelijk bemoeien met leven, lijden en sterven van de dieren, maar bijsturen als hun potentiële wildheid toch kleiner is dan we dachten of als die wildheid er niet helemaal uit kan komen.”

Harder

In de Oostvaarderplassen hebben de dieren een sociale structuur zoals die elders ook te

vinden is: de paarden leven in een kudde waarin harems te onderscheiden zijn, de runderen in gemengde kudden en stiergroepen. “Jammer genoeg heeft niemand het proces van de-domesticatie goed onderzocht, zodat we bijvoorbeeld niet weten waarom de paarden hier één kudde zijn gaan vormen,” zegt Koene. “Een gemiste kans.” Om precies te kunnen zeggen hoe wild de dieren zijn, zou je hun zelfredzaamheid en hun natuurlijkheid

reactie op mensen. Koene: “Je zou daar een index voor kunnen ontwerpen, die met een kort veldbezoek te bepalen is.” Ook het welzijn van de dieren is in principe te meten. Koene: “Dat kan door de dieren voorkeurstesten te laten doen, waaruit je kunt afleiden of de omgeving biedt wat ze nodig hebben. En je kunt hun gedrag controleren: zijn er abnormale activiteiten? Is het gedragsrepertoire beperkt?”

Een index voor zelfredzaamheid

moeten meten. Maten voor zelfredzaamheid zijn de aantallen dieren, hun leeftijd en hun conditie. Maten voor natuurlijkheid zijn bijvoorbeeld hun tijdsbestedingen, de sociale relaties, de samenhang van de groepen, hun waakzaamheid, hun

De dieren zijn in zijn ogen behoorlijk wild, en hij vindt dat de terreinbeheerders wat harder zouden mogen zijn en wat minder mogen ingrijpen. “Het publiek zal daar best aan wennen, als het maar goed wordt uitgelegd.”

Richtlijnen nader invullen

Na alle commotie over grote grazers in natuurgebieden, heeft het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij onlangs richtlijnen uitgebracht. Die houden grofweg in: alleen ingrijpen in geval van nood, met name in kleine natuurgebieden. “De richtlijnen hebben bijna alle hete hangijzers in het maatschappelijke debat weggenomen,” schrijven Koene en Gremmen. Ze vinden de richtlijnen een goede basis, waarbij nadere invulling nog mogelijk is. Een overzicht.

Draagkracht

Richtlijnen: De beheerder geeft aan wat de draagkracht van een natuurterrein is, beoordeelt jaarlijks of overschrijding daarvan dreigt en bepaalt wanneer en hoe wordt ingegrepen.

Commentaar: Dit betekent dat er in Nederland geen volledig gededomesticeerde grote grazers kunnen zijn. Het woord ‘draagkracht’ in de richtlijnen slaat alleen op voedsel. Het zou beter zijn de maximale populatiegrootte ook te laten afhangen van de sociale structuur om te voorkomen dat er te veel conflicten en stress ontstaan.

Oormerken

Richtlijnen: Alleen geoordeelde en geregistreerde dieren kunnen voor consumptie worden gebruikt en alleen geoordeelde en geregistreerde dieren kunnen worden overgebracht naar andere natuurterreinen.

Commentaar: De economische waarde van de dieren mag er niet toe leiden dat gezonde dieren alleen om die reden worden weggevangen en verkocht. Dat kan de natuurlijke populatieopbouw verstoren, want gezonde dieren hebben normaal gesproken juist de grootste overlevingskans.

Welzijn

Richtlijnen: Beheerders zien toe op het welzijn van de dieren. Dieren die uitzichtloos en ernstig lijden worden geholpen en zondig pijnloos gedood. Gewonde en zieke dieren die uit zichzelf kunnen herstellen worden niet verzorgd als ze in grote natuurgebieden leven, wel in kleine. Grazers in grote natuurgebieden worden niet bijgevoerd tenzij essentiële voedingsstoffen ontbreken of onvoorziene omstandigheden (bijvoorbeeld een overstroming) optreden. In kleine natuurgebieden wordt wel bijgevoerd.

Commentaar: De richtlijnen zouden onderscheid moeten maken tussen natuurlijk en onnatuurlijk lijden. Het lijden van het ene dier kan functioneel zijn voor het andere. Het kan voor een moederdier bijvoorbeeld een leerzame ervaring zijn om haar jong te zien sterven.

De term ‘uitzichtloos lijden’ moet nader worden ingevuld. Dat geldt ook voor ‘onvoorzien’: valt een extreem strenge winter er ook onder?

Gezondheid

Richtlijnen: Bij het uitbreken van besmettelijke dierziekten als mond- en klauwzeer geldt in alle natuurgebieden het veterinaire bestrijdingsprogramma. De dieren vallen onder de verplichtingen die gelden voor bedrijfsgebonden ziekten. Het is in grote natuurgebieden niet mogelijk de dieren preventief te enten, daar moet dus een ontheffing voor worden aangevraagd. In geval van besmetting in grote natuurgebieden wordt pas ingegrepen als de ziekte niet vanzelf zal verdwijnen en als er een onaanvaardbaar risico is voor mens, landbouw en natuur. In kleine natuurgebieden wordt altijd ingegrepen.

Commentaar: Het begrip ‘onaanvaardbaar risico voor natuur’ roept vragen op. Als de natuur zo belangrijk is, zou er rond natuurgebieden een grotere veehouderijvrije zone moeten zijn.

Kadavers

Richtlijnen: Kadavers van grote grazers worden – waar mogelijk – afgevoerd.

Commentaar: Beheerders zouden de kadavers willen laten liggen. De term ‘waar mogelijk’ slaat op zware dieren en moeilijk bereikbare plaatsen. Waar liggen de grenzen?

Schotse Hooglanders in een winterlandschap (Foto: Hans Kampf, Soest)

